

F.P. van Oostrom

Van hoofs tot herfsttij

Literatuur aan het Hollandse hof,

ca. 1200 - ca. 1400

Zoals in het vervolg van deze bijdrage nog genoegzaam zal blijken, vertonen de hofdichters van het middeleeuwse West-Europa vele gezichten; doch vanuit een bepaalde optiek – en met enige zin voor simplificatie – laten deze zich herleiden tot twee basisprofielen. Het eerste staat centraal in de bijdrage van Voorwinden aan deze bundel: het betreft hier de ware beroepsdichter, dikwijls reizend langs meerdere hoven, wiens doorgaans korte half-lyrische, half-epische werk een sterk expressief en vooral sterk oraal karakter draagt. Dichters van dit type waren in de Middeleeuwen vrijwel zeker ruimschoots in de meerderheid, doch van hun oeuvre is het leeuwedeel verloren gegaan. Juist het orale karakter maakte dat het slechts sporadisch tot schriftelijke fixatie kwam, zodat de meeste literatuur uit deze sfeer voor ons onachterhaalbaar is geworden.

Relatief veel beter bewaard zijn de geschriften van het tweede type auteur, wiens profiel in het navolgende zal worden geschetst. Het gaat hier om literatuur die in veel sterkere mate aan het schrift gebonden is: de vaak grootschalige, epische werken van een meer 'boekig' karakter, zoals die voornamelijk worden geschreven door *clerken*, die weer meestal geestelijken zijn. Door de nood der overlevering gedwongen, berust ons beeld van de middeleeuwse literatuur in hoofdzaak op geschriften vanuit deze hoek, en is daarmee dus rijkelijk eenzijdig. In overeenstemming met de meer schriftelijke 'aggregatie-toestand' is deze literatuur binnen de hier gemaakte tweedeling weliswaar de meest gewichtige, doch als hofliteratuur niet de meest professionele. De ware beroepsauteurs bewegen zich in de middeleeuwen doorgaans in het eerder genoemde orale circuit, waarbinnen zij door hun broodheren (primair: de vorsten aan grote en kleinere hoven) worden beschouwd als zeer ondergeschikte dienstlieden, ongeveer op het niveau van ambachtslui en tafelpersoneel. Sociaal worden zij ook gediscrimineerd door de dichters van het tweede type, die zich erop beroemen niet van de pen (de stem) te hoeven leven, omdat zij hun letterkundige geschriften vervaardigen naast andere aan-

zienlijke besognes, bijvoorbeeld die van hofkapelaan of ambtelijk secretaris. (Hierin schuilt tevens de verklaring voor het feit dat het oeuvre van zelfs de beroemdste middeleeuwse auteurs kwantitatief zoveel beperkter is dan van hedendaagse letterkundigen).

Geen middeleeuws vorstenhof is denkbaar zonder dichters van het eerste type: literair vermaak hoort nu eenmaal bij het hofleven zoals de jacht of feestelijke maaltijden. Zeker minder alomtegenwoordig is de verschriftelijkte hofliteratuur. Reden hiervoor is niet zozeer dat deze literatuur bestemd zou zijn om te worden gelezen, en dat veel middeleeuwse vorsten nu eenmaal functioneel analfabeet waren. De schriftelijke fixatie is primair van belang op auteursniveau, en het publiek neemt van de teksten veelal evengoed langs mondelinge weg kennis als bij de teksten uit het andere domein. Veeleer is de 'gewichtigheid' van deze geschriften er oorzaak van, dat heel wat hoven het heel wel zonder lijken te kunnen stellen, en dat er als het ware aanvullende omstandigheden noodzakelijk zijn om dergelijke literatuur te doen gedijen. Die omstandigheden liggen vooral op het gebied van welvaart, vrije tijd en culturele geldingsdrang. Een aanmerkelijke welvaart is vereist, omdat perkament in de middeleeuwen nu eenmaal schreeuwend duur was, en met de optekening van langademige geschriften hoge kosten waren gemoeid. De vrije tijd – eigenlijk welvaart in andere gedaante – is noodzakelijk om zulke geschriften te kunnen genieten: het beluisteren van een werk als de *Proza-Lancelot* duurde al gauw een winter lang. . . (Het lijkt in dit licht ook nauwelijks toeval dat juist adellijke *dames* dikwijls drijvende krachten zijn geweest in het literaire leven). Dit moge illustreren dat een middeleeuwse vorst er bepaald iets voor over moest hebben om onder zijn bescherming literatuur met een grote L te laten vervaardigen – hetgeen ons brengt op het aspect van culturele geldingsdrang. Naar de precieze motieven daarvoor is het, uiteraard, meestal gissen; het lijkt realistisch rekening te houden met wisselende combinaties van literaire interesse, statusbehoefte en naïperij.

Het lijkt dat de in de vorige alinea gereleveerde randvoorwaarden in het middeleeuwse West-Europa pas rond de twaalfde eeuw in voldoende mate vervuld waren om aanleiding te kunnen geven tot de 'geboorte' van een volkstalige boekencultuur aan de vorstenhoven. En dan nog valt voor lang niet alle hoven literaire activiteit van betekenis aan te tonen, al zal daar ook niet zelden ons bronnentekort debet aan zijn. Ook bij relatief goed gedocumenteerde hoven blijkt dat het literaire leven wisselende intensiteit vertoont; het vermoeden lijkt gewettigd dat het in belangrijke mate van de persoonlijkheid van de regerend vorst (en diens gemalin)

afhing of diens hof zich zou ontwikkelen tot een literair centrum van allure. Per slot waren er ook andere dure hobby's denkbaar, zoals een maecenaat voor beeldende kunst. In de middeleeuwse Lage Landen bijvoorbeeld is het hof van Gelre op dit laatste gebied opvallend actief, terwijl slechts vrij weinig geschreven teksten zich met dit hof laten verbinden. Bijna spiegelbeeldig is de culturele situatie meer westelijk in ons taalgebied, aan het Hollandse hof, en het is op dit hof dat in het navolgende de aandacht gericht zal zijn. Het gaat daarbij dus om wel het meest vooraanstaande hof van de noordnederlandse middeleeuwse streken: het bestuurlijk centrum van het graafschap Holland, leen van het Duitse keizerrijk, maar sinds de twaalfde eeuw (zoals zoveel andere middeleeuwse vorstendommen in die tijd) meer en meer verzelfstandigd tot een vrij autonome territoriale staat, met aan het hoofd de graaf, als landsheer in hoofdzaak zetelend te 's-Gravenhage. Het is vooral het literaire hofklimaat rond 1400 – het Hollands herfsttij – dat ons zal bezighouden; voor een goed begrip hiervan moeten we echter beginnen bij het begin.

HET HOLLANDSE EN HENEGOUWSE HUIS

Het aan Heine toegeschreven woord getrouw, lijkt ook in literair opzicht alles in Holland later te gebeuren dan in omringende landen. Het is niet, zoals elders, in de twaalfde, doch eerst in de dertiende eeuw dat aan het Hollandse hof literaire activiteit kan worden aangewezen, en dan nog wel activiteit met, in zekere zin, importkarakter. In de periode 1260-1285 schrijft de Vlaming Jacob van Maerlant onder het patronaat van verschillende edellieden uit de Hollandse hofkring de grootschalige didactische literatuur die hem in zijn eigen tijd beroemd, en in de onze berucht zou maken. Maar Maerlant moge dan de eerste lijken, en bekend staan als de *vader der dietse dichters algader*, hij was in Holland niet de literaire pionier. Het is zijn eigen werk dat ons voor dit idee behoedt, in zoverre Maerlant op allerlei plaatsen polemiseert met literaire voorgangers, wier werk hij impliciet bij het Hollandse hofpubliek bekend veronderstelt. Maerlants polemieken richt zich hoofdzakelijk op twee onderling verwante literaire genres: de lyriek der *menestrele* en de romans van (z.i. leugenachtige) epische dichters. Daarmee wrikt hij aan de beide hoekstenen van de 'klassieke' middeleeuwse hofliteratuur, waarvan de aanwezigheid aan het Hollandse hof dus op grond van verwijzingen bij Maerlant kan worden gereconstrueerd.

In welke jaren deze 'hooghoofse' Hollandse hofliteratuur moet worden gesitueerd, is uiteraard rijkelijk onzeker; het lijkt echter niet nodig om al te ver voor Maerlant terug te gaan, en zeker niet verder dan tot 1200. Tot het midden van de dertiende eeuw – en daarmee altijd nog zo'n halve eeuw later dan elders – lijkt het Hollandse literaire klimaat dan beheerst te zijn door de hoofdgenres van middeleeuwse hofliteratuur: hoofse lyriek en (hoofse) roman. Van de Hollandse hoflyriek is niets bewaard gebleven; we bevinden ons hier weer in de omgeving van de efemere lyriek van beroepszangers. Niet toevallig is de in veel opzichten meer gewichtige romanliteratuur iets beter geattesteerd: van sommige ridderverhalen waarnaar Maerlant verwijst is (een deel van) de tekst bewaard gebleven. Wat direct of indirect resteert, stemt overeen met het beeld dat ons uit beter gedocumenteerde middeleeuwse hofliteraturen vertrouwd is. Het gaat hier om sterk aan het Oudfrans schatplichtige ridderliteratuur (van vertalingen, bewerkingen, maar ook oorspronkelijke navolgingen), die primair de hoofse verstrooiing dient, maar ook een (grotendeels impliciete) educatieve bijbedoeling heeft. Deze hoofse literatuur propageert een beschavingsideaal door middel van een idealistische poëtica: het verhaal toont helden – vooral Artur en zijn Tafelronde – aan wier voorbeeldig gedrag het ridderlijke publiek zich kan spiegelen. Ook de hoofse lyriek verheerlijkt een waardensysteem – met de minnedienst in het centrum – dat de luisteraars (eigenlijk: deelnemers aan het hofritueel) tot inspiratie strekt. Maar behalve ideaalbeeld is deze klassieke hoofse literatuur ook afspiegeling, namelijk van 'de zucht tot schoner leven' (Huizinga) die zo karakteristiek is voor de middeleeuwse hofcultuur, en waarbinnen (op zijn minst passieve) literaire bemoeienis tegelijkertijd doel en middel is.

Maar volgens Maerlant betreft het hier slechts *favelen*, en *der ijdelor glorien cleet, daer menestraudie mee omme geet*. Naar zijn oordeel moet het literaire roer hoognodig om, en wel in de richting van wat hij ziet als *waarheid*. Dit betekent niet dat Maerlant het hoofse waardenpatroon radicaal afwijst, en nog minder dat hij het vervangt door een specifiek-burgerlijke utiliteitsideologie, zoals vaak is gesteld. Ook voor Maerlant is *hovesch* nog altijd een eretitel; hij meent echter dat het hoofse ideaal moet worden verankerd in onvervalste *historie*. Niet de verzonnen *Walewein* en *Lancelot*, maar de historische Artur en Alexander moeten model staan voor de dertiende-eeuwse aristocratie. Met het oog hierop moet voor de Middelnederlandse letterkunde uit andere bronnen worden geput, nl. niet zozeer uit de Oudfranse romanliteratuur als wel uit de door de autoriteit van de school gewaarborgde Latijnse geschrif-

ten. Daarmee maakt Maerlant het zijn opdrachtgevers niet gemakkelijk; de 'Franse mode' had ontegenzeggelijk lichtere lees- en luisterkost voortgebracht. Maerlants kennelijke succes binnen en buiten de Hollandse hofkring bewijst echter dat zijn vernieuwing aansloeg. De vraag is zelfs gewettigd in hoeverre bij dit alles niet alleen Maerlants eigen hervormingsdrang een rol speelde, doch wellicht ook een meer dan latente behoefte bij het Hollandse hofpubliek. Bewoordingen in Maerlants eigen werk lijken op dit laatste te wijzen, in zoverre hij bijvoorbeeld zijn monumentale geschiedwerk *Spiegel historiael* introduceert als uitdrukkelijk van hogerhand gewenst:

Grave Florens, coninc Willems sone,
Ontfaet dit werc! Ghi waert de ghone
Die mi dit dede anevaen*.

* aanvangen

Ook het feit dat Maerlant werken opdraagt niet alleen aan de landsheer (Floris V), maar ook aan edellieden in diens naaste omgeving, zou ervoor kunnen pleiten dat hier niet alleen een gedreven auteur zijn roeping volgt, maar ook gehoor geeft aan wensen binnen een bepaald publiek, in casu de behoefte aan meer zaakrijke literatuur, vooral op het gebied van historische wereldoriëntatie. Daarbij valt ook te bedenken dat de aristocratische kring waarvoor Maerlant werkte, mogelijk weinig directe voeling had met het middeleeuwse institutionele onderwijs, dat in deze tijd nog sterk gericht was op de geestelijke beroepspraktijk. Het is, opmerkelijk genoeg, de hofliteratuur die in dit opzicht taken vervult; Maerlants werken hebben een primaire functie als medium tot leken-scholing – een functie die tot de allerwezenlijkste behoort van middeleeuwse literatuur in het algemeen, binnen en buiten het hof.

Maar terug naar het hof van Holland. Het succes van Maerlant in deze kring komt niet alleen tot uitdrukking in diens eigen carrière, maar ook in het feit dat zijn voorbeeld letterkundige navolging vond. Zo begon de grafelijke klerk Melis Stoke (die dus evenmin het dichterschap als hoofd-taak had) voor Floris V aan een *Rijmkroniek*, die in de proloog de typische functie van de middeleeuwse adelskroniek afficheert, nl. de legitimering van territoriale aanspraken in het perspectief van verleden, heden en toekomst:

Dese pine ende dit ghepens
Sendic u, heer grave Florens,
Dat ghi sien moghet ende horen,
Waen* dat ghi sijt gheboren,
Ende bi wat redenen* ghi in hant
Hebbet Zeelant ende Hollant,

*waarvandaan

*waarom

Ende bi wat redenen dat ghi soect*

*bestookt

Vrieslant, dat u so sere vloect*.

*verwenst

Nog eerbiediger navolging vond Maerlant bij Lodewijk van Velthem, die zijn levenstaak vond in het *voortzetten* van Maerlants nagelaten werk. Zijn vervolg op Maerlants *Spiegel historiael* begon hij voor een Brabantse edelvrouwe, doch hij wendde zich alras tot een Hollandse beschermer, nl. Gerard van Voorne, de zoon van Albrecht van Voorne, de Hollandse edelman die ooit (voor een ander werk) Maerlant had gesteund. Hem zond Velthem zijn (voortzetting van) de *Spiegel historiael*, onder vermelding van een wederzijdse relatie als aanbeveling, en met de onomwonden wens *sijn pape te wesene hierna*. Een berijmde kroniek als sollicitatiebrief voor hofkapelaan! Stond in de Voornse profielschets van dit ambt letterkundig talent hoger geprioriteerd dan pastorale bevlogenheid?

Opvallend is bovendien dat Velthem met zijn *Spiegel historiael*-vervolg voor bescherming aanklopt bij een prominente Hollandse edelman, maar niet bij de eerst aangewezen broodheer, de erfgenaam van Maerlants oorspronkelijke opdrachtgever, i.c. de landsheer zelf, Willem III. Daar komt bij dat in deze periode, d.w.z. onder de regering van het Henegouwse huis, geen enkel Middelnederlands dichtwerk rechtstreeks met een Hollands landsheerlijk maecenaat in verband kan worden gebracht. Niet dat het nieuwe vorstenhuis de hoofse cultuur niet hooghield, integendeel: Willem III gold als een van de prominentste vorsten van zijn tijd, en de Oudfranse Arturroman *Perceforest* is aan hem opgedragen. Eerder lijkt het zo te zijn dat de Henegouwse graven van Holland, van huis uit franstalig en in de praktijk vooral in hun Henegouwse domeinen verblijvend, Holland zoveel mogelijk op afstand bestuurden en in elk geval weinig boodschap hadden aan literatuur in het Middelnederlands. Uiteraard moet dit met de nodige nuances worden gezien: de Hollandse hoven in Den Haag en Middelburg werden wel degelijk gevisiteerd, en ook schonk graaf Willem III in 1331 de dichter Willem van Delft de somma van acht pond, waarna Willem IV in 1337 dezelfde dichter met een jaargeld, inclusief *cledere* [. . .] *na sinen state*, verblijdde. (Typerend genoeg is van deze beroepsdichter weer geen letter tekst bewaard. . .) Combinatie van deze losse gegevens geeft grond aan de hypothese dat de Middelnederlandse literatuur aan het grafelijke hof onder het Henegouwse huis op een laag pitje stond, en primair functioneerde in het sociaal-culturele verkeer tussen de graven en hun Hollandse edellieden, welke laatsten (getuige de connectie Velthem-Vorne) op het Middelnederlands als literatuurtaal bleven aangewezen. Maar het lijkt tekenend – tenzij de

overlevering ons hopeloos bedriegt – dat de Middelnederlandse letterkunde in Holland onder de Henegouwers niet de groei heeft voortgezet van de generatie daarvóór: waarschijnlijk was het gebrek aan interesse op het centrale niveau een remmende factor van doorslaggevend belang.

HET BEIERSE HUIS

Onder het Beierse gravenhuis kwamen de kaarten in Holland echter heel anders te liggen. In de tweede helft van de veertiende eeuw, en vooral in de decennia rond 1400, maakt de Middelnederlandse letterkunde in de omgeving van het grafenhof zelfs een uitgesproken bloeiperiode door, die minder bekend, doch zeker niet minder interessant is dan de eerste ten tijde van Maerlant en Floris V. Het vervolg van deze bijdrage zal een indruk van deze literaire situatie pogen te geven. Alvorens echter de contouren van dit letterkundig panorama te schetsen, is het dienstig aandacht te besteden aan de onderliggende factoren die kunnen helpen de toenmalige literaire opleving te verklaren. Deze factoren zijn tenminste drieërlei.

De eerste factor waaraan verklarend gewicht mag worden toegekend, hangt onmiddellijk samen met de overgang van de Henegouwse naar de Beierse dominantie over Holland. De Henegouwers waren, zoals gezegd, franstalig; de nieuwe landsheer, Albrecht van Beieren, heeft stellig deze hoofse lingua franca evenzeer beheerst, doch had het Duits als moedertaal. Evenals de Henegouwers bracht hij getrouwen naar het Hollandse mee, en ook zijn culturele bagage. Het simpele feit nu dat het verkeer tussen twee zo nauw verwante germaanse talen als Hollands en Zuidoits nu eenmaal vrij gemakkelijk tot stand komt, bevorderde de levenskansen van de Hollandse literatuur in de grafelijke omgeving. Voordien had tussen de hoftaal en de inheemse moedertaal een duidelijke taalgrens bestaan; met de komst van het Beierse gravenhuis viel deze barrière weg en kon het tot assimilatie en wederzijdse bevruchting komen. De feiten van het taalmateriaal lijken deze hypothese te ondersteunen: in de Beierse periode zijn de Hollandse teksten veelal gesteld in een curieus mengdialect, dat de indruk maakt van een communicatief compromis tussen de twee literatuurtaalen. Hoe zich overigens deze literaire omgangstaal heeft verhouden tot het dagelijks spraakgebruik, is een vraag die nog op antwoord wacht.

Twee andere, onderling nauw verbonden factoren bevorderden eens te meer de nieuwe bloei van Middelnederlands literair leven aan het

Hollandse hof. Het zijn de twee factoren die in algemene zin door Joachim Bumke zijn aangemerkt als van doorslaggevend belang voor de ontplooiing van middeleeuwse hoven tot literaire centra: residentiëring en kanselarijvorming. Bij het eerste gaat het om de ontwikkeling van het vorstenhof tot een vast bestuurlijk middelpunt. Het vroeg-middeleeuwse hof was een reizend hof, waarbij de vorst voor rechtspraak, bestuur en relatiebevordering langs zijn vazallen trok; nu raakt geïnstitutionaliseerd dat deze laatsten, omgekeerd, naar hun heer toereizen. Een van de gevolgen hiervan is, dat aan het hof als het ware een vast podium wordt geschapen voor cultuur. Verder kan de residentie als bestuurlijk centrum enkel functioneren bij de gratie van een goed geëquipeerde kanselarij, die met een staf van klerken de administratieve taken behartigt. Uiteraard volgt hieruit niet voetstoots dat men ook literaire teksten op schrift gaat stellen; doch de aanwezigheid van een secretariële infrastructuur vormt daarvoor ontegenzeggelijk een begunstigende factor. Deze beide ontwikkelingen worden onder het gezag van Albrecht van Beieren in Holland sterk gestimuleerd: de landsheer bouwt (ook letterlijk) het Haagse hof uit tot een ware residentie, en de kanselarij vertoont een snelle groei. In zekere zin kan zelfs gelden dat nog niet eerder in de Hollandse geschiedenis zo duidelijk sprake was van een centraal bestuurlijk hof, met de landsheer in het middelpunt.

Onder invloed van deze factoren (en het is denkbaar dat ook andere in het spel waren) ontplooit zich in het laat-veertiende-eeuwse Den Haag een hofleven van Europese allure, waarbinnen het literaire verkeer een prominente plaats innam. Over deze hofcultuur zijn wij op voor middeleeuwse begrippen ongewoon precieze wijze geïnformeerd, omdat uit deze periode de financiële administratie (nauwkeurig bijgehouden in de grafelijke kanselarij) bewaard is gebleven. Daarin staan gedetailleerd de uitgaven verantwoord die het hof zich, onder veel andere, voor cultuur heeft veroorloofd. Dat levert voor een gewone doordeweekse dag gegevens op als de volgende:

Item opten selve tijt ende dach [21 maart 1377] 2 vremde menestrelen ghegeven te hoofshede ['als fooi'] 4 solidi, 10 denarii groot.

Op hoogtijdagen doet men uiteraard iets extra's, zoals op 5 april 1393, bij gelegenheid van het (tweede) huwelijk van graaf Albrecht met Margaretha van Kleef:

Item vijf dagen in aprille: 35 piperen [blaasmuzikanten] vander heren wapen gegeven, die tot mijns heren brulofte gecomen waren, 60 gulden [. . .]. Item meester Willem van

Hildegarsberghe, meester Jan van Raemsdonc, ende enen spreker toebehorende den grave van Heusden, elc 4 gulden.
Item enen vreemden spreker sonder wapen 2 gulden.

Een van de vele waardevolle kanten van de Hollandse rekeningen is dat zij ons doen inzien hoeveel lacunes onze letterkundige overlevering vertoont, althans in de sfeer van de rondreizende voordrachtskunstenaars. Van bovenvermelde beroepssprekers is ons slechts één dichter uit zijn werk bekend: Willem van Hildegarsberch. Maar van hem kennen we dan ook vrij veel: zo'n honderdtwintig gedichten worden aan hem toegeschreven. Daartussen bevindt zich ook een gedicht dat wel zeer in aanmerking komt om te worden verbonden met Willems uit de rekeningen bekende optreden op 5 april 1393: het gedicht *Van feeste van hylic*. Nemen wij tot nader order aan dat Willem dit gedicht daadwerkelijk ten beste heeft gegeven op het grafelijk bruiloftsdiner – de maaltijd is, blijkens andere rekeningposten, de gelegenheid bij uitstek voor Willems optreden – dan kunnen wij ons een vrij levendige voorstelling maken van tijd, plaats en karakter van dergelijke hofliteratuur.

Het hele gedicht is nog geen tweehonderd verzen lang, wat betekent dat de voordracht in luttele minuten zijn beslag kan hebben gekregen. Bij herhaling verzekert Willem ook het kort te zullen houden, wat bij nader toezien – ook op andere plaatsen in zijn oeuvre – vooral lijkt te zijn ingegeven door het te duchten ongeduld van het kennelijk snel verveelde hofpubliek. In die weinige verzen moet Willem een hoop van het hart. Hij begint met aansluiting te zoeken bij de feeststemming van het moment:

Menige feeste wort opheven* *aangericht
Opdat die tijt van onsen leven
Met genoegen overga.
Elk bedenk hem ende versta,
Waermen feeste mach bedriven
Ende buten zonden mach off bliven;
Want blide te sijn sonder zonde
Dat quam uut reyner harten gronde,
Ook ist Gode wel bequame* *welgevallig

De blijgestemde bruiloftsgasten verkrijgen aldus Willems goddelijk goedgekeurde instemming – maar niet zonder voorbehoud. Een teugelloze feestpartij kan echt niet door de beugel, en nooit mag de betrekkelijkheid van het aardse genot worden vergeten:

Hoe hoge feesten wij hier* begaen *hier op aarde
Om vreuchde te driven met jolijt,

't Is al vergaen in korter tijt.

Daarmee is de wending gemaakt naar een wat ernstiger boodschap voor de feestgangers. Willem gunt ze hun vrolijkheid, mits zij *laten 't hof in sijnre waerde*. Dat betekent bovenal, dat jaloezie en hovaardij moeten worden uitgebannen; Willem kent het hofmilieu en men bevindt zich middenin de Hoekse en Kabeljauwse twisten. Nog maar 2 jaar terug hebben Hoekse handlangers de maîtresse van de graaf op het Binnenhof neergestoken, wellicht daartoe aangezet – zo gaat althans het gerucht – door Albrechts bloedeigen zoon. . . De wraak van de graaf is verschrikkelijk geweest – maar over dit alles rept Willem natuurlijk met geen woord. Liever kijkt hij met idealisme naar de toekomst, moed puttend uit het heugelijke feit van heden. Het huwelijk, zo zet hij uiteen, *is een salicheit Daer menig eer ende bate aen leit, als men't regiert na sijn accoorde*. Die laatste bijzin is geen loos voorbehoud, want de minder zalige huwelijken zijn in dit milieu maar al te bekend. Reden temeer voor Willem om de grote waarde van het huwelijk te verwoorden, in hoofdzaak op grond van een tweetal op rijm gezette argumenten: het belang van het huwelijk als bezegeling van de band tussen twee vorstendommen, en als institutie om het land van een rechtmatig troonopvolger te verzekeren. Niets over liefde uiteraard, want daar is het huwelijk op dit niveau niet voor, hoezeer de kerk ook anders propageert. De vrede in het land heeft bij de partnerkeuze hogere prioriteit dan die tussen de echtelieden; per slot zijn de kastelen groot genoeg om elkaar te kunnen mijden, en zijn er – zeker voor de mannen – mogelijkheden te over voor amoureuze escapades.

Ofschoon sociaal gezien een betrekkelijke buitenstaander, beweegt Willem van Hildegaersberch zich in het hofcircuit van Hollandse bestuurderen, en zijn huwelijksgedicht is daarop toegesneden. Hij wenst niet zozeer het bruidspaar, als wel het land het beste, en verbindt aan deze wens het voor hem zo karakteristieke realistisch moralisme:

Te hilic hoort wel grote hoede;
Al is die coop [!] al thants gedaen,
Die dach die moet al langer staen,
Ende wie misraect op sinen dach,
Ic waent hem langhe denken mach. . .

Maar nu begint de tijd te dringen; Willem moet plaatsmaken voor weer een nieuw gerecht, of weer een nieuwe tafelkunstenaar. En omdat nu ook het moment van vorstelijke betaling nadert, kan een extra *captatio benevolentiae* geen kwaad: *Ghi heren, peynst om Gods gebod, Ende laet u niet verlangen zeer, Als ghi wat hoort van goeder leer. . .* Waarvan akte. Honorarium: vier gulden, ruimschoots het dubbele van wat Willem normaal

ontvangt, en het halve maandloon van een meester-ambachtsman.

Goede leer, dat is het inderdaad wat Hildegarsberch met zijn hofdichten wil bieden, en kennelijk had hij daar veel succes mee in het Hollandse. Geen dichter komt zo regelmatig in de rekeningen voor, en met zulke honoraria. Zo bezien lijkt het ook geen toeval dat juist zijn oeuvre via schriftelijke optekening bewaard is gebleven, en dat (blijkens de rekeningen) een handschrift met zijn werk zelfs door de landsheer werd aangekocht:

Item bi Jan den Boelen betaelt van enen boeck dat mijn lieve here dede copen, dairin stonden vele schoone sproken die Willem van Hillegairtsberge gemaect hadde: 5 cronen, facit 16 solidi, 8 denarii groot.

Uit het feit dat graaf Willem VI besloot een boek met Hildegarsberchs oeuvre te kopen, blijkt eens te meer dat deze dichter niet in vaste hofdienst was: ware dit wel het geval geweest, dan zou zijn werk ongetwijfeld aan de vaste werkgever zijn aangeboden. Dit laatste is in dezelfde periode wel geschied met het werk van een heel andere auteur aan het Hollandse hof: meester Dirc van Delft, de enige universitair gedoctoreerde theoloog in het toenmalige graafschap. Zijn opleiding aan talrijke instituten in binnen- en buitenland was bevorderd door de Dominicaner orde waartoe hij van jongsaf behoorde, doch was mede door graaf Albrecht financieel mogelijk gemaakt. Rond het jaar 1399 achtte Albrecht het kennelijk tijd om persoonlijk profijt te trekken van zijn in Dirc geïnvesteerde gelden: hij beriep hem als hofkapelaan naar Den Haag. Het moet voor Dirc een forse verandering hebben betekend om vanuit de kerkelijke kringen waar hij zich tot dan toe had bewogen te worden aangesteld in de Hollandse hofkapel, teneinde daar (in de bewoordingen van de authentieke aanstellingsbrief) *voer onsen dienre ende familiaer te leren ende te prediken*. Hoe Dirc precies heeft gepredikt, valt niet meer te achterhalen, maar over de aard van zijn lering kunnen wij ons een redelijk oordeel vormen. Tijdens zijn hofkapelaanschap vervaardigde Dirc namelijk een zeer omvangrijk geschrift, de *Tafel van den kersten ghelove*, waarvan een exemplaar (deels nog in Baltimore bewaard) aan de graaf werd aangeboden. In dit unieke werk, vervat in rijk Middelnederlands proza, biedt Dirc van Delft zijn weldoener en de zijnen catechisatie op het hoogste niveau. De *Tafel* is een ware *summa* voor lekengebruik. Van schepping tot laatste oordeel zet Dirc de wereld in zijn goddelijk plan uiteen, puttend uit de scholastieke geleerdheid waarmee hij zo vertrouwd was en waarvan hij de schatkamers aan de hovelingen wilde tonen. Uiteraard moest hij hiertoe alle zeilen bijzetten, want universi-

taire wetenschap liet zich ook toen al lastig populariseren. In de didactische strategie waarmee Dirc het hofpubliek poogt te bereiken, valt in het bijzonder zijn vindingrijk gebruik van vergelijkingen op, waarin hij zich moeite geeft abstracte zaken te veraanschouwelijken. Zo doet hij voor de explicatie van de vrije wil een beroep op een bekend beeld uit het kasteelleven:

Dat derde [onderdeel van de ziel] is *liberum arbitrium*, dat hiet een vrijghemoet, dien God den mensche ghegeven heeft inden beghin te doen dat hi wil ende te laten dat hi niet en wil, ende mach wel gelijk wesen een portier die binnen den casteel is, dienmen niet dwinghen en mach op [open] te doen sonder sijn behaghen.

Wie de *Tafel* analyseert, ziet keer op keer hoe Dirc zich moeite geeft om hetgeen voor hem gesneden koek was, in verteerbare porties aan de hovelingen voor te zetten; maar zonder Dircs meesterschap te willen diskwalificeren, mag toch worden betwijfeld of laatstgenoemden nu direct hongerig aan zijn *Tafel* zullen zijn aangeschoven. Misschien is het in dit verband ook veelzeggend, dat Dirc na Albrechts overlijdensjaar (1404) niet meer kan worden aangetroffen aan het hof, waar hij toch vooral in dienst lijkt te zijn geweest op grond van een bijzondere persoonlijke relatie met deze graaf. Zelf was hij veeleer op zijn plaats als exponent van de toenmalige Dominicaner kerkelijke hervormingsbeweging, een taak die hij vóór zijn hofkapelaanschap heeft uitgeoefend en waarheen hij na 1404 lijkt te zijn teruggekeerd. Maar wel heeft Dirc van Delft tijdens zijn Haagse periode de *Tafel* geconcipieerd, een – ook in Europees verband – uniek specimen van scholastieke hofliteratuur.

Veel meer als een vis in het water moet zich aan het hof een andere auteur-in-dienst hebben gevoeld: de heraut Beieren. Herauten hadden in de Middeleeuwen tot taak het rijke ceremonieel rondom het ridderwezen te behartigen, en met name erop toe te zien dat alles overeenkomstig de geschreven en vooral ook ongeschreven regels van de riddercode verliep. Treffend betitelt Maurice Keen de middeleeuwse herauten als ‘the secular priesthood of chivalry’. Uit hoofde van hun functie hebben zij een belangrijke ceremoniële taak bij toernooien, zijn ze aanwezig bij veldslagen (die zoals bekend soms het karakter droegen van geritualiseerde sportwedstrijden tussen ridderteams), kondigen ze belangrijke festiviteiten aan, en verslaan deze achteraf. Laatstgenoemde activiteiten lenen zich voor literaire stilerings, hetgeen begrijpelijk maakt dat nogal wat herauten (wéér: in de marge van hun hoofdtaak) geschriften hebben vervaardigd, die zonder uitzondering de lof der ridderschap verkondigen.

Onder deze literair bevlogen herauten is de heraut Beieren (als 'achternaam' fungeert bij herauten het gebied waarover zij zijn aangesteld, i.c. het rijk van Albrecht en Willem VI van Beieren), ook europees gezien, de belangrijkste – zeker nu is bewezen dat het dezelfde heraut is die bij een eerder dienstverband aan het hof van Gelre een reeks wapendichten, zgn. Erenreden, heeft berijmd. Overigens is de gissing gewettigd dat bij de transfer van deze heraut van Gelderse naar Hollandse dienst bij werkgever zowel als werknemer het meer literatuurvriendelijke klimaat aan het Hollandse hof een motief is geweest. In elk geval betoonde de heraut zich ook aan het Hollandse hof met de pen actief. Hij legde net als in Gelre, een zgn. *Wapenboek* aan: een verzamelcodex waarin de wapentekens van heel de Europese ridderschap met de vereiste heraldische precisie werden opgetekend, en die de heraut op zijn vele reizen vergezelde, om steeds te kunnen worden geraadpleegd en bijgewerkt. Maar ook, en meer op het gebied der letteren, schreef de heraut in Holland twee kronieken. Zijn functie bracht historische belangstelling met zich mee, omdat het aanzien van de ridderschap nu eenmaal afhangt van anciënniteit. Voor zijn geschiedbronnen leunt de heraut zeer sterk op Maerlants werken, die kennelijk in het hofmilieu nog steeds gezaghebbend zijn. Wel moet Maerlants werk inmiddels vrijwel worden overgedaan, d.w.z. in proza bewerkt en vooral ook verkort. De wens het kort te houden, die we al bij Hildegaersberch signaleerden, domineert ook het schrijverschap van de heraut, en is eigenlijk karakteristiek voor de hele literatuur van deze periode. De klassieke hoofse literatuur had zich vermeid in breedgesponnen avonturenverhalen, doch in de Beierse regeerperiode kan niet langer duidelijke belangstelling voor de ridderroman worden aangewezen; en vond Maerlant het nog noodzakelijk met het genre te polemiseren, nu lijkt het volledig te kunnen worden doodgezwegen.

Inmiddels is echter een ander verhaalgenre in opmars: de novelle. Ook hier blijkt de tendens tot verkorting werkzaam: wie nu aan het hof wil vertellen, zoekt het in korte verhalen. Protagonist van deze ontwikkeling is aan het Hollandse hof de hooggestegen kanselarijkerk Dirc Potter, die op zijn vele reizen, o.a. naar Italië, als secretaris van de graaf zal hebben kennisgemaakt met nieuwe verhaaltechnieken zoals novelle en raamvertelling. En ofschoon zijn literaire eersteling elke duidelijke buitenlandse pendant mist (de vaak getrokken parallel met Chaucer, Gower of Boccaccio is welbeschouwd niet erg treffend), ademt het werk toch in veel opzichten een moderne, onhollandse geest – al wortelt het werk evenzeer in de gevestigde middeleeuwse traditie. In deze *Der*

minnen loep verhaalt Dirc Potter de geschiedenis van enkele tientallen liefdesparen, waarvoor hij de stof put uit de Bijbel en Ovidius, om zich in de uitwerking te inspireren op de novellentechniek die de breedvoerige romanstijl meer en meer kwam te verdringen. Maar *Der minnen loep* komt niet enkel met verhalen; deze illustreren ook een les, en wel op het gebied dat de titel aangeeft: de ontwikkelingsgang der liefde, vanaf de eerste wederzijdse aanblik tot en met de huwelijkse consummatie. Daarbij heeft Potter duidelijk minnaars uit het hof op het oog, want van de lagere regionen van de maatschappij heeft hij

nie gehoert

Datse die minne ie heeft gemoert*

*bevangen(?)

Als sy die edel luden doet.

Daer omme seg ic uut minen moet

Dat minne, daer wy dus of lesen,

Moet een edel zake wesen,

Want sy mit nyemant gemeen en heeft*

*heeft met
niemand
van doen

Dan mitten genen die edelic leeft

Of daer men goede daden of hoort

Of die is van goeder geboort

Of die van naturen edel sijn

Ende van deugdeliken schijn:

Reyn, cuusch, subtijl van zinnen,

Die eerbaer sijn ende trouw van binnen,

Lustelyc, goet, van finen aerde,

Of betemelyc* sijn ten zwaerde

*vaardig

Ende der wapen gaerne behagen

Of die haer liefde heymelijc dragen

Ende hoefsch sijn in haren manieren

Ende die hem zedelyc regieren

Mit wijsheit ende mit zoeter list.

De ware, edele minnaar beschikt volgens Potter over vele kwaliteiten, waaronder discretie misschien wel de meest noodzakelijke is. Overal liggen immers *niders* en *clappers* op de loer, die maar al te graag de broze liefde met vuige achterklap zullen verstoren; daarom is *helen*, d.w.z. hartsgeheimen verbergen, het parool. Het ligt voor de hand deze adviezen van de hoveling Dirc Potter te verbinden met diens levenservaring in het hofmilieu, waarbinnen de sociale controle evenredig was aan de interne concurrentie, en de pech van de een al gauw het geluk van een ander was. Dit kan ook helpen verklaren waarom de *list* bij Potter zo'n centrale en positieve rol speelt (vgl. het slotvers in bovenstaand citaat):

de *zoete list* is het middel om tegenstanders te slim af te zijn. Daarbij valt nog te bedenken dat Potter zijn liefdesconceptie uitdraagt in hetzelfde milieu waarvoor, hierboven, Hildegasberch de zijne gaf, m.a.w.: in een milieu waar in de adellijke praktijkmoraal liefde en huwelijk gescheiden fenomenen zijn, doch volgens de theorie van de kerk – men leze er Dirc van Delft op na! – juist identiek en exclusief. Het wonderlijke van Potter is nu, dat hij enerzijds de liberale liefdesconceptie van de hoveling pur sang lijkt toegedaan, en anderzijds in zijn theorie het huwelijk op een voetstuk plaatst. En voor een man die zelf getrouwd is, geeft hij wel erg gulle adviezen voor verborgen overspel. Wat dat betreft verbaast het niet dat Potter zich in een later werk, de *Blome der deuchden*, omstandig excuseert voor de lichtzinnigheid van de liefdesleer, zijn jeugdwerk – maar als we dan weer bedenken dat die literaire ‘jeugdzonde’ koud vijf jaar eerder, met als auteur een veertigjarige valt te dateren. . . Als een echte hoveling is Potter moeilijk grijpbaar, en onder de schijn van rechtlijnigheid lijkt zich een forse dosis opportunisme te verschuilen. En misschien mogen we zelfs zeggen dat Potter in zijn openlijk beleden individualisme een levenshouding verkondigt die middenin het Hollands herfsttij aan de Renaissance doet denken?

BALANS

Proberen we nu iets als de balans op te maken van deze kleine parade van Hollandse hofliteratuur rond 1400, dan lijkt er ten opzichte van de ‘klassieke’ middeleeuwse situatie bijna evenveel veranderd als er hetzelfde is gebleven. Nog steeds is schrijven aan het hof niet zozeer een aangelegenheid van de elite zelf, de aristocratie, als wel een (neven)-taak voor dienstlieden. Maar deze taak is niet langer het monopolie van de geletterde geestelijkheid, die zich nog wel op dit terrein beweegt (Dirc van Delft), doch naast zich auteurs met andere achtergronden vindt. Wel staan ook deze auteurs in enigerlei dienstrelatie tot de vorst, die echter varieert van ‘free lance’ (Willem van Hildegasberch) tot zeer strikt (heraut Beieren), en waarbinnen het verschaffen van literatuur de kern kan zijn (Hildegasberch), dan wel prominente neventaak (de heraut) of ook wel perifeer (Dirc Potter). In het laatste geval is het zelfs twijfelachtig of nog wel van hofmaecenaat of -patronage gesproken mag worden, aangezien Potter weliswaar in dienst was van de graaf, doch vermoedelijk de letterkunde als particuliere hobby beoefende. Het is zelfs de vraag of de landsheer van zijn werk ooit persoonlijk kennis heeft genomen; het

is heel goed denkbaar dat Potter zijn werk binnen de familie- en vriendenkring heeft gehouden.

Het bovenstaande moge kort illustreren hoe de laatmiddeleeuwse hofliteratuur een meer *open* situatie vertoont, waarbij deelname aan het literaire leven op auteurs- en publieksniveau voor verscheiden groeperingen is weggelegd. Het lijkt ook niet aannemelijk dat de hierboven besproken teksten exclusief waren bedoeld om aan het hof te functioneren, laat staan dat dit laatste daadwerkelijk het geval was. Anderzijds is het nog wel degelijk zo dat het landsheerlijk hof het brandpunt van (op de wereld gerichte) letterkundige activiteit is, en een kader biedt waarbinnen letterkundige aspiraties in praktijk kunnen worden gebracht. Nergens elders in het laat-veertiende-eeuwse Holland is ook maar bij benadering zoveel literair leven te bespeuren als aan het centrale hof: de steden beperken zich tot incidentele voordrachts- en toneelmanifestaties (niet zelden juist bij gelegenheid van vorstelijk bezoek), terwijl de lagere adel soms een familiechroniek te boek laat stellen doch zich zo te zien verder toelegt op de secundaire receptie van teksten van elders. Ook voor de meest van het hof onafhankelijke auteur, Dirc Potter, geldt dat alleen zijn carrière in hofdienst hem tot deze onafhankelijkheid heeft gebracht. Kortom: nog steeds biedt het hof bij uitstek de ambiance voor literatuur, die – al is het op de meest verscheiden wijze – wat auteur en/of publiek betreft de invalshoek van hovelingen vertoont. En al is deze literatuur niet bij uitsluitendheid op het hof gericht, het is anderzijds zo dat geen van de hierboven besproken teksten later in dezelfde eeuw de drukpers heeft gehaald, en dat in het algemeen hun uitstraling vrij beperkt lijkt gebleven. Daarom verdient dit tekstencorpus nog wel degelijk het predicaat hofliteratuur, met dien verstande dat zo'n vlag in dit geval een zeer diverse lading dekt.

Maar bij alle verschillen is het toch mogelijk overeenkomsten te zien. Wat dan vooral opvalt is de *ernst* van deze hofliteratuur: het betreft in alle gevallen rijkelijk serieuze geschriften. Bevonden we ons niet in 1400, dan zou voor dit Hollands moralisme al gauw het calvinisme verantwoordelijk worden gesteld. Historisch adequater is het de verklaring te zoeken bij de dominante laatmiddeleeuwse *ethische* literatuuropvatting, die wil dat wie de pen op perkament (en in deze tijd soms ook al papier) zet, dat doet om anderen iets te leren: hoe het vroeger was (heraut Beieren), hoe de wereld was, is en zal zijn (Dirc van Delft), hoe die zou moeten zijn (Hildegarsberch) en hoe men zich erin kan bewegen (Potter). Alle auteurs propageren bepaalde normen, soms meer, soms minder expliciet, en soms vrij verschillende, maar steeds vanuit een

zekere ethische zendingsdrift. Weliswaar hebben zij ook allen ontegenzeggelijke esthetische en in zekere zin ook wel verstrooiende bedoelingen, doch nooit als doel in zichzelf. Huizinga heeft in zijn magistrale *Herfsttij* het beeld geëvoceerd van het Bourgondisch hofmilieu dat zijn tanende greep op de werkelijkheid sublimerde in een esthetische droomcultuur. Voor de herfstige Hollandse hofliteratuur gaat dit beeld niet onverkort op, in zoverre hier de woordkunst toch uitdrukkelijk voeling onderhoudt met de buitenliteraire werkelijkheid, ja zelfs meestal is geschreven om deze laatste op het punt van het menselijk gedrag te beïnvloeden. Daarbij treft dat niet zozeer gedragsbevestiging het parool lijkt, als wel gedragsverandering; het hoofse zelfvertrouwen dat de Arturroman nog domineerde heeft ten tijde van de Hoekse en Kabeljauwse twisten kennelijk een fikse deuk gekregen. De hofauteurs achten zich nu geroepen tot de taak het publiek de weg naar eer (of eerherstel) en deugd te wijzen; hun kunst is voor alles opbouwend.

Maar waarschijnlijk loopt het bovenstaande gevaar de Hollandse hofliteratuur toch iets te ernstig te nemen, doordat (alweer) de schijn der overlevering bedriegt. Veel valt te zeggen voor de veronderstelling dat als *geboekstaafde* woordkunst – de enige die wij nu nog kunnen kennen – juist de teksten werden geselecteerd die om hun lering een meer ‘blijvende waarde’ vertegenwoordigden, terwijl de meer luchtige vermaaksliteratuur bleef functioneren op sub-schriftelijk niveau. De meer frivole rekeningenposten laten het Hollandse hof al van een heel wat zonniger zijde zien, terwijl een enkele keer iets van die zon tot in geschrifte doorschijnt. Zo bevat het inventarisnummer 436 op het Rijksarchief behalve een administratief register op de rekeningen, opgesteld door Dirc Potters broer Pieter, enkele allesbehalve ambtelijke pennevruchten van dezelfde hand. In een Latijnse spreuk wordt het betreurd dat het huwelijk niet evenzeer als de kloosterlijke staat een ontbindbare proeftijd kent; maar in een andere notitie, vervat in de hierboven besproken Hollands-Duitse literatuurtaal, lijkt Pieter Potter niet van zins bij de pakken neer te zitten:

Wir willen vreulich singen ‘ho!’
 Und vreuhēn uns des wijnes traen*;
 Hi macht vil menich hertze vro.
 Daerum wil wir’s nicht avelaen*:
 Scheynk yn, und la dijn treuren staen!

*stroom

*nalaten

Volgen nog twee coupletten met deze strekking. Deze schamele vijftien regels, bijgekrabbeld in een archiefstuk, illustreren eens te meer de nauwe connectie tussen ambtelijk en letterkundig schriftverkeer aan het

hof, en het belang van de kanselarij voor beide. Maar in het bijzonder zijn ze een kostbare aanwijzing voor het vermoeden, dat behalve calvinisme-avant-la-lettre ook de niet minder spreekwoordelijke roomse blijheid een aandeel heeft gehad in de laatmiddeleeuwse Hollandse hofliteratuur.

LITERATUUROPGAVE

De belangrijkste impulsen voor het onderzoek van de middeleeuwse hofliteratuur van West-Europa zijn de laatste jaren uit Duitsland afkomstig. Zie in de eerste plaats de publikaties van Joachim Bumke, genoemd in de bibliografie bij de bijdrage van Voorwinden aan deze bundel. Verder U. Peters: *Fürstenhof und höfische Dichtung* (Konstanz, 1981); boeiend is ook J.-D. Müller: *Gedechtnus. Literatur und Hofgesellschaft um Maximilian I.* München, 1982. Voor de Engelse hofliteratuur zie R.F. Green: *Poets and princepleasers. Literature and the English court in the late Middle Ages.* Toronto etc., 1980.

Voor het Middelnederlandse taalgebied is deze benaderingswijze nog slechts in artikelen verkend. Zie F.P. van Oostrom: 'Hoofse cultuur en litteratuur' (in *Hoofse cultuur.* Utrecht, 1983. p. 119-138); 'Maecenaat en Middelnederlandse letterkunde' (in *Hoofsheid en devotie in de middeleeuwse maatschappij.* Brussel, 1982. p. 21-40); 'Hoe snel dichtten middeleeuwse dichters? Over de dynamiek van het literaire leven in de Middeleeuwen', LITERATUUR 1 (1984), p. 327-335; D. Hogenelst en S.C.J. de Vries: 'Die scone die mi peisen doet. De vrouw als opdrachtgeefster van middeleeuwse literatuur', *Tijdschrift voor vrouwenstudies* 3 (1982), p. 325-346.

Over de Hollandse hofliteratuur zie W.P. Gerritsen: 'Wat voor boeken zou Floris V gelezen hebben?' (in *Floris V.* Den Haag, 1979. p. 71-86); F.P. van Oostrom: 'Achtergronden van een nieuwe vorm: de kleinschalige epiek van Willem van Hildegarsberch' (in *Vorm en functie in tekst en taal.* Leiden, 1984. p. 48-72); 'De vrijheid van de Middelnederlandse dichter' (in *Ic ga daer ic hebbe te doene.* Groningen, 1984. p. 45-61); 'Jacob van Maerlant: een herwaardering', LITERATUUR 2 (1985), p. 190-197; 'Schetskaart of geschiedverhaal?' (in *Tussentijds.* Utrecht, 1985. p. 198-216); W. van Anrooij: 'Dichter, kroniekschrijver, wapenkundige: heraut Gelre en zijn werk', LITERATUUR 2 (1985), p. 244-251.

Onovertroffen in zijn greep op de laatmiddeleeuwse hofcultuur is nog altijd J. Huizinga: *Herfsttij der Middeleeuwen* (vele drukken sinds Groningen, 1919). In kritische dialoog met Huizinga is het recente standaardwerk ontstaan van M. Keen: *Chivalry.* New Haven etc., 1984.